15
А31

ДР. ОСИП НАЗАРУК

До Історії Революційного Часу на Україні

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ЇХ СОЮЗИ І ТЕОРІЇ.

50 п.

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

ВІННІПЕҐ, МАН.
1924.

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
University of Toronto

https://archive.org/details/doistorirevoliut00naza

ДО ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ЧАСУ НА УКРАЇНІ.

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ЇХ СОЮЗИ І ТЕОРІЇ.

„Історія тому нікого не вчить, що її дуже запізно дають людям."

М. Драгоманов.

Якби так гнівливий Єгова розсердився на Европу й засипав її горячим попелом і сіркою (справедливі люде нехай не тратять надії, що се нарешті станеться в якійсь формі) і якби так по двох-трох тисячеліттях американські єнкі відкопали ту нещасливу Европу і взялися студіювати її, — то я ручу їм, що скорше відтворять картину всіх політичних партій численних італійських держав і державок за „чінквечента", або 30 польських партій з 90 їх відтінками, чим партій українських. Не помоглоб їм навіть те, якби при допомозі удосконаленої науки зуміли оживити українських партійних провідників і пробували їх розпитати про політичні відносини. **Бо ті провідники звичайно не мають ніяких записок і навіть про найважніщі дати й події своїх партій не богато певного уміють сказати.** А потреби оповістити бодай в одній статті хочби коротеньку історію своїх партій — прямо не відчувають. Се свідчить про те, що загал українських діячів не дійшов ще в своїм духовім розвитку там, де Европа стояла в 15—16 століттю, а Греки й Жиди перед двома тисячами літ...

Без знання бодай важніщих осіб і фактів з найновіщої історії українських політичних партій годі з'орієнтуватися в їх калейдоскопі. Спробую отож переважно на основі викликаних мною розмов з провідниками партій і на основі власних помічень поінформувати свою суспільність про наші партії. Підчеркую, що хоч я все цікавився всіма проявами політичного розвитку свого народу — не маю повного

знання в тім напрямі, і буду задоволений, колиб мої твердження спонукали тих, що ліпше се знають, докладніще поінформувати нашу суспільність.

Перший раз можна було докладнійше переглянути українські політичні партії щойно в марті 1920 р. і то на еміґрації, бо передтим вони не мали змоги довший час разом з собою побути і попрацювати. В Центральній Раді засідали тільки наддніпрянські партії. В Трудовім Конґресі в Київі вправді взяли участь також галицькі партії, але тревало се дуже короткий час. В „Українській Національній Раді" у Камянци галицькі партії також були заступлені. Але та Рада не могла успішно працювати, бо скоро Камянець опинився під польською окупацією. Щойно коли четвертий раз зійшлися галицькі й наддніпрянські партії у Відні, на свободі й без страху, що ось-ось треба втікати, можна їм було разом придивитися.

Четвертий раз зійшлися ті партії під фірмою „Українського Національно-державного Союза". Той „Союз" як орґанізація утворена на еміґрації, мав остільки значіння, оскільки ділав у тіснім порозумінню з українськими політичними силами в краю. Треба признати, що він се розумів і навязував з „Українською Національною Радою", утвореною в Камянці в другій половині листопаду 1919 р. з трох ґруп політично-суспільних, а саме:

I. З наддніпрянських політичних партій: 1) Соціялістів-революціонерів, 2) соціялістів-федералістів, 3) самостійників, 4) хліборобів-демократів, 5) демократів, 6) трудовиків.

II. З наддністрянських політичних партій: 1) Трудової партії (давніща націонал-демократична), 2) радикальної, 3) соціял-демократичної.

III. З культурно-національних, економічних, наукових та професійних орґанізацій і представників самоврядування*).

Склад сього представництва дібраний був досить розумно, бо приняло воно третю ґрупу, яка з природи річи мусить звертати увагу цілого педставництва на практичні питання. Ухвала, яка запала в тій Українській Національній Раді по 4-дневних нарадах, була така:

Розглянувши на свойому повному засіданню 8 — 11 лютого 1920 року дотеперішню діяльність Директорії і її правительства, розслідувавши причини сучасної державної катастрофи У. Нар. Реп. і способи ратування української державности від повного розвалу і загину, заявляє Українська Нац. Рада:

1. За найважнійшу причину сучасного катастрофічного положення української державности вважає дотеперішню політику і тактику Директорії та її правительства, що не могли паралїжувати шкідливої діяльно-

*) гл. „Політична плятформа Української Національної Ради в Камянці в 18 ч. „Українського Прапору" з 6 марта 1920". — Маю враження, що ґрупа 1, перечислена там баламутно й неповно. Ґрупа III. за мало ясно опреділена.

сти Директорії і особистої політики її членів а також тих громадських кол, які своєю тактикою руйнували працю правительства, сприяючи розвитку реакції на Україні.

2. Директорію в особі Голови її, від хвилі катастрофи 16 листопада 1919. року і формального уступлення з її складу двох членів та виїзду їх за кордон до моменту скликання народного представництва, уважає тільки за тимчасовий орґан репрезентації.

3. Супроти того Директорія, в особі Голови Директорії, не має права видавати яких небудь основних законів, з окрема про орґанізацію верховної влади, ані затягання трівалих зобовязань іменем У. Н. Р. супроти чужих держав та накладання трівалих тягарів на горожан У. Н. Р.

4. З огляду на те, що дальше трівання теперішної верховної влади У. Н. Р. недопустиме, а Директорія в особі голови Директорії не може утворити і орґанізувати нову верховну владу, вкінці, з огляду на пекучу потребу парляментарного устрою на Україні, Національна Рада висловлює катеґоричне бажання, аби в найкоротшому часі, на протязі трох тижнів з дня установлення державного центру і увільнення якої будь території, але не пізнійше 1 травня 1920. р. було скликане народне представництво, яке має вирішити питання про верховну владу У. Н. Р. і кабінет.

5. Голова Директорії і його правительство мають передати в руки вище згаданого тимчасового законодавчого тіла в дні його зібрання всі виконувані ним до того часу свої функції.

В місті, яке знаходилося тоді під польською окупацією, годі було виразніще й сильніще ствердити те, що стверджує ся ухвала, а саме: повне банкроцтво тих, які знайшлися на ласкавім хлібі Варшави (часом сей хліб одержують вони в звичайній тюрмі). З другого знов боку Українська Національна Рада числилася з тим, що хтось же мусить репрезентувати сю українську територію, якої не заняла українська радянська република й тому признала умираючій Директорії наче право репрезентації в особі її голови (а тоді й одинокого „члена") Петлюри, визнаючи йому заразом день останньої політичної смерти: 1 день травня (мая) 1920 р. Не без козира мабуть визначено якраз сей день робітничого свята як день смерти влади, яка розпочала своє життя під гаслом боротьби за долю селянства й робітництва а скінчила сю боротьбу під омофором Варшави, де при всім шумі польських „лівих" ґруп і т. зв. демократії в дійсности рішаючий голос мали польські поміщики-плянтатори, їх бюрократичні прислужники й політична ідеольоґія сих прислужників, олицетворена в найбільше шовіністичній вшехпольській струї.

По моїм інформаціям дві перші (чисто політичні ґрупи) Української Національної Ради на території Соборної України (не треба казати: в Камянці, бо за той час вона могла вже перенестися до Могилева або деинде) складалися тоді з таких ґруп:

І. Праві:

1. Українські хлібороби-демократи. Се партія земельних власників „буржуазна" й нерепубликанська. Основана була за часів гетьмана. До провідників її належали інж. Шемет і відомий історик Ліпінський, автор знаменитих праць, бувший посол У.Н.Р. у Відні.

2. Українська народня партія. Вона основана в літі 1919 року. На чолі її стоїть Богун. Погляди його відомі з публікацій в органі галицького правительства „Республиці" і з окремої публікації, виданої в Камянці в осени 1919 р.*).

3. Народня републиканська партія. На чолі її стояв інж. Медвецький, ґеодезіст-академик високої освіти. До провідників її належали ще ветер. лікар Вротновський-Сивошапка та відомий публіцист і літературний критик Олександер Ковалевський. З Галичан коротко був у ній Біберович (брат будапештського, опісля берлінського, посла). Час оснування сеї партії мені невідомий.

[Думка про заснування української народньої републиканської партії виникла ще в січні місяці 1918 р. з ініціятиви п. Алекс. Ковалевського. Підчас обстрілу Київа червоними військами Муравйова відбувалися засідання ініціятивної ґрупи, що обговорювала проґрам партії. Евакуація Київа припинила підготовчу роботу, бо члени ініціятивної ґрупи майже „ін корпоре" вступили в склад українського війська Період кабінету В. Голубовича захопив всіх членів орґанізаційною державною роботою, а переворот і гетьманщина — поставили їх перед необхідністю підтримувати ту єдину національну позицію, що витворена була в Укр. Нац. Союзі. Лише переворот Директорії й ті грізні перспективи, що повстали перед українською нацією, спонукали ініціятивну ґрупу знов відновити свою працю. 20-го грудня 1918 року була скликана в Київі конференція ініціятивної ґрупи й представників з місць, яка ухвалила проґрам партії (опубліковано окремою брошурою) й обібрала Центральний Комітет в складі: др. К. Вротновського-Сивошапки, інжініра-електрика В. Галушки, літер. критика А. Ковалевського, директора вид. „Час", д-ра В. Короліва, педаґоґа Д. Курила, дир. вид. „Час", Петрушевського (розстріляно большевиками), інжініра комунікацій, бувшого міністра шляхів, П. Пилипчука й економіста В. Фльоринського. В дальнійшому на підставі „Статуту" кооптовано в склад Центр. Комітету: аґронома Є. Архипенка, академика-юриста В. Буйницького й академика-ґеодезиста, ґенер. М. Медвицького. Партія розвинула сильну аґітаційну діяльність на Правобережній Україні, де мала сильні орґанізації в Винниці, Рівному, Луцькому, Камянці, Одесі й инш. Прінціпіяльні засади партії уґрунтовані в статтях п. Алекс. Ковалевського, інтервю К. Вротновського-Сивошапки й п.

---

*) Знамениту характеристику Богуна й инших діячів Великої України знайде будучий історик в одинокій досі синтетичній праці про українських партійних ідеольоґів п. з. „Українська ідеольоґія революційної доби" Бурнатовича, виданій у Відні. На мою думку наш зрештою бистрий критик, котрий пише під криптонімом В. О., скритикував сю працю в ЛНВ. рішучо за гостро й неслушно.

Є. Архипенка, а також в резолюціях Центрального Комітету, що в свій час опубліковувалися по всіх українських часописах. Партія, починаючи з Кіїва й майже до останнього дня катастрофи, провадила уперту боротьбу з системою Директорії. Лише за часи денікінівської навали партія устами п. В. Фльоринського обіцяла примінити опозиційне становище й підтримувати правительство п. Мазепи. По своїй програмі укр. народньо-републик. партія являється партією центра. На Україні її скорочено прозивають партією ен-ерів].

(Сі уваги, зазначені гострими скобками [] напечатані редакцією віденської „Волі", де поміщена була моя стаття про українські партії в двох числах тому І., ст. 571—574 і 611-616*). Автором сих уваг про укр. народно-републиканську партію був мабуть Алекс. Ковалевський, який тоді був співробітником „Волі". Його висказ: „Партія розвинула **сильну** аґітаційну діяльність на Правобережній Україні, де мала **сильні** орґанізації в Винниці, Рівному, Луцьку, Камянці, Одесі й ин. — видається мені більше аґітаційним зворотом. Бо там ні одна з українських партій не мала „сильних" орґанізацій**), отож не могла їх мати й одна з найслабших партій, якою була н. р. Та все таки сеї примітки годі пропустити, бо в ній подано ряд імен, що будучим дослідникам може допомогти по нитках дійти до клубків політичних думок. Ті „клубки" були дуже численні й сильно замотані, а передовсім неясні вже шо до самої потреби істновання бодай половини тих „клубків". Тому якраз кожда замітка з іменами й фактами може колись придатися для студії над тим ферментуючим хаосом).

II. Центр.

4. Українські соціялісти-федералісти. Се одна з найстарших українських партій над Дніпром. Вона розпоряджала найбільшим числом освіченої інтеліґенції. Між її провідниками були люде з чималим політичним виробленням, хоч і не на найчільнійших місцях. Се була партія української інтеліґенції. В її рядах переважна скількість університетських професорів, учених, економістів і т. п. На чолі її стояв відомий український публіцист, автор Історії Української Літератури Сергій Єфремов. Партія ся витворилася з т. зв. радикальної ґрупи Грінченка й уконституовалася в 1904 р. Але традиціями сягає значно давніще. Про те, в якім відношеню була ся партія до славного „ТУПа", можна довідатися з дуже цікавих споминів Дмитра Дорошенка (шо був ґенерал-ґубернатором Галичини й Буковини під

*) Гл. „Воля", 1920. Том І., ч. 13 ст. 615—616.

**) Гл. І. Мазепи: „Большевизм і окупація України", Львів-Київ, 1922. Ст. 69—70 і ин.

російською окупацією за часів Керенського). Книжка ся щойно наспіла з Европи до Канади*).

5) Українські соціялісти — самостійники. Друга назва сеї партії була: УНП. „Українська Народня Партія" (не мішати з Богунівською! Між ними був спір ізза назви). Вона зложена була з шістьох ґруп: I. Укр. соц. самостійники; II. УНП (1901); III. Національні соціялісти; IV. Соціялісти-конфедералісти або революційні незалежні соціялісти (ґрупа Маєвського); V. Національні революціонери; VI. Самостійники демократи (ґрупа покрою проф. Тимченка; тут примикали всякі безпартійні). До провідників її належали Олександер Макаренко (не мішати з членом Директорії А. Макаренком, безпартійним!) і М. Кревецький, бувший міністр фінансів при Директорії, що довгі літа був високим урядовцем міністерства фінансів за царату (не мішати його з Галичанином істориком Ів. Кревецьким). З Галичан належав до сеї партії ґімн. учитель і публіцист Володимир Калинович, бувший редактор київської „України" (не мішати з Іваном Калиновичем з Борислава, бібліоґрафом, бувшим соціялдемократом, опісля большевиком, тепер безпартійним). До партії самостійників належало богато військових. Вона при відповідних обставинах могла була відіграти на Великій Україні ролю подібну до ролі укр. нац. демократії в Галичині, якби була випрацювала націоналістичну теорію.

6. Селянська соціялістична партія. Се ґрупа бувших правих соціялістів-революціонерів, які на весну 1919 року уконституовалися в Рівнім як окрема партія. На чолі їх станув тоді бувший голова національної републиканської партії, Архипенко, міністер земельних справ у кабінеті Остапенка (не мішати його з відомим артистом).

7. Галицька трудова партія (бувші націонал-демократи). До її провідників належали: др. Кость Левицький, диктатор др. Е. Петрушевич, др. Евген Левицький, др. Льонгин Цегельський і инші. Теоретиком її можна уважати Вячеслава Будзиновського, вельми інтересного політичного письменника, який визначається великою оригінальністю й темпераментом. Його політичні писання, як на примір „Хлопська Політика" моглиб дуже причинитися до виховання селянської маси на Великій Україні, — якби були там поширені. Партія ся — продукт польського гнету в Галичині. Тільки сим можна вияснити, чому вона обєднала там ріжні слої українського населення, почавши від духовенства, скінчивши на значній частині робітництва по містах.

8. На лівім крилі центра стояла українська радикальна партія (галицька), найстарша з українських партій взагалі.

---

*) Дмитро Дорошенко: „Мої спомини про недавне-минуле 1914—1918. Львів, 1923. Вид. „Червона Калина." Гл. ст. 20 і дальші, ст. 76 і дальші.

Се партія селянська, з програмою соціялістичною. До провідників її належали тоді др. Северин Данилович, найстарший з живучих теоретиків партії, тепер польонофіл, др. Лев Бачинський, др. Іван Макух. Належав і др. Кирило Трильовський, який з весною 1919 р. утворив власну партію „Селянсько-радикальну". Партія радикальна виховала в Галичині майже всіх визначніщих політичних публіцистів, які літами держали в руках також націонал-демократичну пресу, працюючи в ній задля шматка хліба. Будзиновський, Е. Левицький, В. Охримович, опісля визначні націонал-демократи, се також бувші радикали. В народі вкорінилася ся партія особенно основуванням „Січей" (головно заходами Трильовського). До радикальної партії належали пок. М. Павлик, др. Іван Франко (через більший час своєї політичної діяльности), Лесь Мартович і славний письменник В. Стефаник. На Буковині радикали значно слабші, чим в Галичині. До тамошних провідників радикальної партії належав черновецький адвокат др. Теодот Галіп (старший брат відомого дипльомата), чоловік великих здібностей і великої освіти.

III. Ліві.

9. Соціялісти-революціонери. Се була найбільша з українських наддніпрянських партій, яка властиво щойно в часи революції почала сильно українізуватися. Звязки з селом мала вона ще з давніщих часів, за царату. В Центральній Раді мала вона перевагу. За головного провідника її треба уважати проф. М. Грушевського, хоч він приступив до неї пізно й — дивним дивом — мимо своєї великої енергії не взяв участи в приміненню російської теорії сеї партії до українських обставин. Про те, як і коли проф. Грушевський вступив до партії с.-р., є надзвичайно цікава замітка в „Споминах" Д. Дорошенка на ст. 75-76.

Головні події внутрішньої диференції сеї партії були такі:

Вже при Центральній Раді виділилися з неї т. зв. конфедералісти (під проводом лікаря Маєвського), які в той спосіб протестували проти напрямку більшости тої партії, що був тоді федералістичний. Опісля закроїлося ліве крило с.-р. під проводом Полозова. При гетьмані зарисувалася виразно центральна течія (Микита Шаповал, міністр земельних справ за Директорії, Григоріїв, Янко, Щадилів, Лизанівський; останний Галичанин, родом з Золочівщини, людина дуже рухлива). Тоді появилося й право крило під проводом Алекс. Мицюка (не мішати з самостійником Мацюком), міністра внутрішних справ за Директорії. Між лівими с.-р. стали провідниками Михайличенко й Чечіль, опісля Щадилів і Янко, опустивши центр. Янко був головою „Селянської Спілки", великої орґанізації, яку почали ши-

рити й у Галичині (М. Балицький, бувший секретар української радикальної партії (не мішати його з Балицьким, секретарем „Просвіти") і и.). При Директорії праві с.-р. злилися з центром, а ліві знов поділилися на лівих с.-р. і „боротьбістів". Останні потягли до комуністів, де опинився і Янко та мабуть більшість Центрального Комітету партії. В камянецькім періоді досить Галичан почало признаватися до с.-р., а головна управа радикальної партії вступила з ними в тісний контакт, котрий треває і до сегодня. Тепер важко з'орієнтуватися в дальшім розвитку партії с.-р. та її ґруп.

10. Соціял-демократи: А). Західньої України: а) галицькі. Се найменша з галицьких партій і в народі найслабша, хоч має досить інтеліґенції в своїх рядах. Причина її слабости: недостача українського пролетаріяту в Галичині. Головні провідники її Микола Ганкевич і Семен Вітик (тепер большевик), з молодших В. Левинський, Лев Ганкевич і др. Вол. Старосольський*) Ся партія навіть у Львові й Бориславі не мала більших орґанізацій робітництва за собою. б) буковинські. Вони ще слабші чим галицькі. Провідник їх народний учитель Безпалко, здається Галичанин з походження, без вищої освіти, відіграв значну роль на Великій Україні (гл. мої спомини „Рік на Великій Україні").

Б). Наддніпрянські с.-д. (Вони під впливом А. Лівицького й Безпалка, які вернули з Варшави в Камянець, виступили з У. Н. Ради, бо вона поставилася в опозицію до Петлюри. Значить — мусіли передтим бути в тій Раді й остільки недокладне згадане вище донесення „Укр. Прапору"). Між наддніпрянськими с.-д. можна було при гетьмані відріжнити 4 ґрупи.

I. Ґрупа Винниченка, притягана його особистістю.

II. Ґрупа Порша, доброго бесідника (який тепер у большевиків).

III. Ґрупа Валентина Садовського (першого українського міністра юстиції).

IV. Ґрупа Одеситів з такими провідниками як доцент Сліпченко, юрист Хвіст, Галичанин Омелян Темницький (не мішати з Володимиром Темницьким, пізнішим міністром заграничних справ, який ніколи не відзначався інтензивнішою працею). Ґрупа Одеситів, з якою я мав нагоду зустрітитися ще за часів австрійської окупації, була дуже гарна й солідна, хоч невелика, і мала вироблене почуття для української державности (там і с.-р. були подібні, з провідників їх памятаю доброго працьовника Рощахівського).

---

*) За найцінніші письменничі праці людей сеї партії уважаю Ю. Бачинського „Українська Еміґрація", том I. і В. Старосольського „Теорія Нації", вид. Соціольоґічного Інститута.

При Директорії з с.-д. виділилися „незалежники". Се була дуже ліва течія під проводом б. міністра внутрішних справ Ткаченка (покійного вже). Вона опинилася в комуністичнім таборі. В тім таборі опинилася була на якийсь час і ґрупа Винниченка, яка потім у Відні видавала комуністичний орґан „Нову Добу". Инші ґрупи розбиті так, що сегодня досить трудно говорити про с.-д. як партію.

В трьох останніх партіях: с.-д., с.-р. і радикальній (обох її ґрупах) начався був рух в напрямі до комунізму. З більшої радикальної ґрупи офіціяльно перейшов до комуністів М. Балицький, бувший редактор „Народа" (станиславівського, якого не треба мішати з давним львівським „Народом", що теж був орґаном радикальної партії, але не був щоденником). Крім М. Балицького, здається й Ростислав Заклинський, теж бувший співробітник „Народа". Сей рух помітний і між галицькими с.-д. З них перейшли до комуністів Сіяк і ще кількох, менше голосних*).

На загал лівий сектор Української Національної Ради становив около 30%, хоч по моїм відомостям не мав у президії нікого. Мені відомі були тільки такі члени президії: Михайло Корчинський (від с.-ф.). Се високо освічений і тактовний чоловік, б. державний секретар при Директорії, по фаху юрист, був присяжним повіреним у Петрограді. Походить з Поділля, зі священичої сімї. Від самостійників Липа, чоловік старший і старший діяч. Від галицьких н.-д. (трудовиків) др. Стефан Баран, адвокат, робучий чоловік.

Отся Українська Національна Рада зовсім не була перша орґанізація українських політичних партій, що стояли на плятформі української державности. Вона була переємницею „Союза Української Державности", основаного в Камянці в липні 1919 р. без участи лівих і без участи галицьких партій (від радикалів м. и. брав і я участь в де-

---

*) Цікаво, що ні оден Галичанин, ні Буковинець не вибився між большевиками енерґією. Се підтверджувалоб погляд Масарика, що большевизм се специяльно російська поява зі специяльною атмосферою в якій їм важко було розвинути свою енерґію. Я особисто знаю випадки, що по розвалі галицької армії пішли на службу до большевиків деякі високо освічені й дуже чесні та робучі Галичане, котрі щиро хотіли працювати при них, але довго не видержали. Я говорив опісля з деякими з них. Але вони не могли мені докладно пояснити ні причин свого відходу, ні того, чому вони там не розвинули ширшої діяльности. Мабуть будуть се причини чисто психольоґічного, не політичного характеру. На всякий випадок се поява дуже інтересна для студій і науки. Ширші висновки на сю тему можна буде зробити аж тоді, коли появиться більша скількість особистих споминів Галичан, котрі там працювали. До сеї пори появився тільки оден том споминів молодого Галичанина, що працював між большевиками (його псевдонім Ірчан). Се взагалі одинокі спомини українського большевика — за всі роки революції. Вони на ст. 155-7 доторкають порушену тут тему. Спомини сі написані цікаво й плястично. Шкода, що заголовок („Траґедія першого травня") за вузький для змісту й відносить ся властиво тільки до одної частини споминів тай то не до найціннійшої.

яких нарадах того „Союза", але кінець кінців радикальна партія не вступила в його склад, бо якраз тоді почала входити в порозуміння з с.-р.). На чолі сего Союза стояв також Корчинський.

Але й сей „союз" не був перший. Ще в половині мая 1918, скликали самостійники під проводом Олександра Макаренка й лікаря Луценка (з Одеси) праві*) соціялістичні партії (ліві на запрошення не прийшли). Було се в товаристві „Батьківщина". Цілю сходин було, зажадати від гетьмана національних міністерств. Дня 22 мая 1918 подали сі праві партії відповідне меморандум гетьманови Скоропадському, який до двох днів прирік дати відповідь, але не дав. Пишу се на основі устних інформацій О. Макаренка, який уже тоді говорив гетьманови, що коли він не переведе націоналізації міністерств, то „українські партії матимуть розвязані руки" і „приймуть відповідні міри", на що відповів гетьманський міністр внутрішних справ Ігор Кістяківський: „А ми приймемо свої міри". Відношення українських партій до гетьмана і гетьмана до них для мене досі неясне мимо того, що до історії української революції оповіщені вже й великі праці, як тритомова праця В. Винниченка п. з. „Відродження Нації" (Відень, 1920) і чотири томова праця П. Христюка п. з „Українська Революція" (Відень, 1921). З оповіщених друком менших праць, ще найбільше світла кидає на се загадкове питання праця Д Дорошенка п. з. „Замітки до історії 1918 року на Україні**). В тих замітках пише Дорошенко, що Ніковський (редактор „Ради") з обуренням відкинув предложення, вступити до кабінету міністрів за гетьмана, що відмовився також Ол. Лотоцький і К. Мацієвич (всі вони були потому на службі за влади Петлюри). З того виходилоб, що не тільки оден Мартос мав такий погляд: „Коли нема такої України, якої хоче моя партія, то я не хочу ніякої України". Дальше в тій праці пише Дорошенко, що в кабінеті гетьмана були справдішні Українці, які від давна працювали для українства, та доказує се їх життєписами. А все таки в оточенню гетьмана російщина переважала і супроти того його становище було для Українців неясне, а для Галичан, вихованих у національнім дусі, цілком незрозуміле.

Я інформувався у наддніпрянських провідників про те, що було властиво причиною такого становища гетьмана. **Богато з них не могло мені на се питання дати ніякої відповіді.** А провідник хліборобів-демократів інж. Шемет відповів так: „Владу захоплюють ті, що роблять переворот.

---

*) До сего Союза належали ще київські „трудовики" під проводом адвоката Крижанівського.

**) Гл. „Хліборобська Україна", збірник V—VI, ст. 75—104. Відень, 1921. Видання „Українського Союза Хліборобів Державників".

Гетьманський переворот робили (розуміється при допомозі Німців — вставка моя — О. Н.) Росіяне та зросійщені Українці без національної свідомости. Се був чисто клясовий переворот і такаж влада прийшла".

Сей факт потребує ще вияснення так з боку провідників українських національних партій, як особенно з боку тих, що робили переворот. А вияснення потребує він тому, бо годі заперечити, що в гетьманській політиці були сильні противенства: з одного боку русифікаторські затії, з другого дбання о розвиток української національної культури. Гетьман оснував український університет і т. д. Се тільки на перший погляд виглядає на чисто культурну річ. В дійсности потягає воно за собою також глибокі політичні наслідки. Такий бодай погляд має загал Галичан, який не конче добрим оком дивився і досі дивиться на повстання проти гетьмана (гл. статті історика І. Кревецького).

Може се вияснення знайдеться в мемуарах самого гетьмана, які вже печатаються*).

Фактом є, що не тільки загал Галичан, але й партія с. ф., що весь час стояла в острій опозиції до гетьмана, була противна повстанню і не взяла в нім участи. Провідники її мають обовязок вияснити причини сего, а досі мовчать; хочби статті пописали!

Згадані вище заходи в ціли утворення при гетьмані національних міністерств були спонукою до оснування „Національного Союза", до якого по кількох тижнях приступили також с. д. і с. р. і який в листопаді 1918 р. з'організував повстання проти гетьмана. До сего союза пристали також фахові організації (нпр. зелізничники), земства й міста (котрі, не знаю). Невідомо мені також нічо про обовязки поодиноких членів „Союза", про його фінанси, звязки і т. д. Все се повинні публиці з'ясувати учасники тих подій.

Першим головою сего „Союза" був редактор „Ради" с. ф. Ніковський, опісля с. д. Винниченко.

Другий такий „Союз" оснований був на території тодішної австрійської окупації — з місцем осідку в Одесі. Сей „Союз" мав свій статут, але який, не знаю. Звязки між обома союзами були одначе слабі й неправильні.

Та і сей „Союз" не був першим. Таким являється т. зв „СУП" (Союз Українських Партій), оснований в Київі с. ф-ами для переговорів з Німцями. Коли імя його „СУП" давало привід до ріжних дотепів, змінили його назву на „ЦУП" (Централя Українських Партій). Союз сей істнував мабуть зараз по гетьманськім перевороті. Коли переговори

---

*) Частина їх уже випечатана в „Хліборобській Україні", збірник VII—VIII, ст. 3—40. Редакція „Хліборобської України" заповідає там, що спомини гетьмана вийдуть в цілости окремою книжкою.

з Німцями не довели до нічого, розвязано його.

Українська публика так мало поінформована про свої політичні партії, що вони повинні як найскорше видати відповідні публікації про свої плятформи й головно про свою історію, свої видання і, що особенно важне, бодай короткі житеписі своїх провідників. Се одинокий шлях, яким можна широкий загал заінтересувати політичним розвитком нашим і дати йому згодом політичне виховання, та наші партії випровадити з кружковости й конспіраційного сутінку на ясне світло дня. Тільки таким чином можуть вони розвинутися в европейські партії й одержати широку основу в публичній опінії та в масах простого народа.

Ніякий більший рух чи релігійний, чи політичний, чи національний не витворився досі без відповідної літератури особенно біографічної, яка у нас якраз найслабше заступлена. Без таких „житій святих" немислимий був би такий сильний пропаґандистичний рух старого християнства. А у нас ніхто не думає не то про житеписі поодиноких діячів, але нема навіть ні одного видання протоколів партійних зїздів! Річ ясна, що се головна причина недостачі тревалої політичної лінії у 90% наших політичних діячів: ні вони, ні публика не мають перед очима картини своєї дотеперішньої діяльности і тому так скачуть. Нема політичної традиції. А її не витворить сам уплив часу, тільки література, в якій будуть унагляднені бодай головні етапи розвитку поодиноких партій, їх ґруп і людей. Голоси преси про се — річ зникаюча. Бо хто у нас зберігає пресу? Хто складає її в річники? Хто її читає по упливі тижня або двох?

Коли не підемо сим шляхом, яким ідуть всі европейські народи та взагалі всякі рухи — почавши від релігійних, скінчивши на політичних, то вічно матимемо тільки якісь ґрупки з шумними назвами, з невідомими загалови провідниками, без трівкої традиції, — ґрупки про які все буде можна сумніватися, чи се клюби, чи просто спілки акул для вимушування субвенцій від держави. Такі партії ніколи не матимуть облича правдивих партій, члени яких почуваються до обовязку поносити також матеріяльні жертви для партії, а не тільки жити з партії, яка знов живе з держави.

При Директорії деякі українські партії пібрали від держави великі субвенції. Але й вони не спромоглися бодай на видання своєї власної історії, з описом своїх орґанізацій, видань, з біоґрафіями своїх діячів, зі звідомленнями пресовими, касовими і т. д. Справдішне політичне життя вимагає прилюдної явности! А тої явности нема.

Кромі відношення українських партій до уряду гетьма-

на вимагає ще основного вияснення історія побуту Німців на Великій Україні. Досі невідово докладно, чи й оскілько Німці не допускали до сотворення більшої української армії. Ходять про се ріжні леґенди, таксамо як про те, що проф. М. Грушевський мав „з доктринерства" не допускати до творення української армії: „Нам, мовляв, не треба мілітаризму, маси нас оборонять". Оповідань на сю тему чув я дуже богато, але за їх правдивість не можу ручити. Згадую про них тільки на те, щоби Вп. професора спонукати прилюдно вияснити сю справу в особистих споминах.

Вагалї спомини проф. М. Грушевського як голови Центральної Ради, представлялиб надзвичайно великий інтерес і перворядну вартість. Та не тільки оден проф. Грушевський спізнився з виданням своїх споминів! Дуже цікаві спомини мігби написати нпр. Микола Залізняк (перебуває тепер у Злучених Державах Північної Америки), чоловік, що має практичний змисл і бачив богато людей і справ. Особливо інтересні булиб його замітки про партію с.-р., під фірмою котрої видав він коло 10 книжок, але вкінці розсварився з нею, чи вона з ним. До найцікавійших належалиб очевидно спомини В. Липинського і С. Крилача, особливо в справі реасиміляції спольонізованих колись родів української шляхти. Такі спомини малиб і велике практичне значіння для української нації в тім, чого їй найбільше бракує. Бо якби в них були подані особисто підмічені факти про те, що найбільше впливало на них при повертанню до української нації, то се моглоб опісля викликати новий систем поведення супроти відчужених родів, які після примінення такого системи скоро й масово верталиб до української нації. А як дуже нам треба людей з культурою традиції, про се шкода й розводитися. Без таких людей при роботі ми ще довго будемо хромати і в культурі і в державнім будівництві. Таксамо цінні булиб спомини про реасиміляцію змосковщених родів. У Німців, Англійців і Французів не тільки всі визначнійші діячі, почавши від бувшого цісаря Вільгельма, Гінденбурґа, Людендорфа, Лойда Джорджа, але навіть звичайні четарі, котрі були в полонах, пописали й повидавали масу великих книг споминів. І ті народи мати-муть з чого вчитися на будуче. А у нас — пальців одної руки за богато, щоби порахувати значнійші спомини. І як опісля зможуть історики вияснити ріжні спірні питання, коли не можемо їх пояснити собі навіть ми, наочні свідки й учасники великих подій! А не можемо тому, бо нема основи до пояснення, нема особистих споминів. Нпр. про весь час панування большевиків на Україні якже мало у нас споминів.! В. Андрієвський, Леонтович, Герасимович, Цьокан, Ірчан — і вже все.

Річ ясна, що недостача фондів також уже перепиняє видаванню споминів. Завчасу несписані спомини потому затираються в памяти й ніхто їх уже списати докладно не в силі. Тому хто розуміє необчислиму шкоду, яка напевно вийде з сего занедбання, повинен усіми способами старатися запобічи тій шкоді. Майже в кождім американськім і канадійськім місті чи околици знайшлосяб бодай двох-трох людей, котрі моглиби дати на видання споминів по 50 до 100 долярів, висилаючи збірки на ту ціль нпр. до львівської „Просвіти" (Львів, Ринок, 10). Тоді кожда околиця малаб вічну заслугу, що не дала загиритися і пропасти найціннійшій підвалині будуччини цілого народу: науці з минувшини. Цікаво, чи відгукнеться якась околиця на сей зазив, чи він остане голосом, вопіющим во пустині*).

Причини упадку української державности пізнаємо щойно тоді, коли докладно будуть вияснені всі сили, які бралися до її будовання чи — руйновання. Тепер ще навіть того не можна розріжнити, хто будував, а хто руйнував. Та маса партій, що крутилися коло уряду й вічно боролися між собою й навіть у своїм нутрі, — забирала весь час всім урядам на цілком непотрібні переговори й засідання, відвертала увагу суспільности від найконечнійших робіт. Чиж супроти того дивно, що одна й одностайна російська большевицька партія взяла Україну в свої руки? Тим лекше прийшлося їй доконати сього, що вона мала вже вироблений світогляд, оповіщений друком і поширений здавна між її орґанізаціями. Той світогляд відважно давав відповіди на всі питання, не оглядаючись буквально на ніщо.

Щоби зрозуміти всю слабість українських партій (ізза їх невиробленості), в порівнанню з напрямовою відвагою провідників російського большевизму, досить навести такі слова Леніна:

„Наука соціялізму виросла з тих теорій, котрі розробили освічені представники **маючих** кляс, **інтеліґенція.** Основателі наукового соціялізму Маркс і Енґельс належали й самі, по свому соціяльному положенню, **до буржуазної інтеліґенції.** Таксамо і в Росії теоретична наука соціял-демократії повстала **цілком незалежно від стихійного зро-**

---

*) В одній з канадійських редакцій лежать від двох літ готові до друку цікаві спомини санітарного шефа галицької армії д-ра Бурачинського, як також цікаві спомини зі страшних таборів полонених. Можеб так хто купив їх в ціли видання? Можеб орґанізації нашого священства й учительства оповістили конкурс на написання споминів про долю хочби своїх станів в часі революції на Україні! Такі „вузші" спомини моглиб мати навіть більше значіння, ніж широко розбовтувані описи „цілої" „політики". Прекрасні праці можнаб видати розмірно невеликим коштом, вони й оплатилисяб і далиб навіть зиск опісля, тільки треба все на початку вложити троха капіталу й орґанізаційного хисту.

стання робітничого руху, повстала **як природний** і неминучий **вислід розвитку думки інтеліґенції.** Клясова політична свідомість може бути прищеплена робітникови **тільки зовні"** і т. д.

Я не входжу тут у слушність або неслушність сих поглядів Леніна, а наводжу їх на те, щоби показати цивільну відвагу того провідника російського большевизму. Річ ясна, що **такий** провідник може від маси домагатися послуху і здобути той послух*). Така теоретично пряма думка дає йому можність, поставити на чолі своєї заграничної політики нпр. аристократа Чічеріна, бо він його годен оборонити на тім становищі. А недостача **всякої** теорії в українських партіях спричиняла те, що вони колибалися на всі боки, що постійно покликалися на „народ" і його „волю", що підтупцюючи за большевицькими кличами, рівночасно хотіли союза з антантою, що за кордон боялися висилати високо освічених людей, аби їх не посудив хтось (!), що вони „недемократи" і т. д. без кінця.

Навіть по страшнім нещастю, яке зустріло українську державність, **тільки** дві українські партії спробували поставити яснійші теорії про причини того нещастя: Хлібороби державники пером Липинського**), та соціял демократи пером Мазепи***) і по части Старосольського у згаданій вище праці „Теорія нації".

Ті праці повинен знати кождий Українець, що хоче здавати собі справу про українську політичну думку сучасности. З них книжка Старосольського ще найменше може підлягати критиці; нею займуся колись окремо, як стане часу. Що до блискучої праці Липинського, опертої на небувалій у нас історичній освіті та бистроті, то — вона на мою думку може відограти велику роль тільки тоді, колиб Европа знищила себе до самих основ і почала колись на ново свою відбудову, як се було по знищенню старої її **культури** після великої мандрівки народів. Коли не насту-

*) Якраз навпаки робили українські провідники: вони все непорадно оглядалися на „народ" і від нього очікували — проводу, який самі були обовязані дати. Се сказав їм виразно той народ при такій нагоді. Оден з інтеліґентів на з'їзді в Станиславові зреферував трудне положення держави і заявив, що тепер „народ повинен сказати своє слово". На те виступив якийсь розумний селянин і так відповів: „Поле обробляй, податок дай, рекрута до війська дай, хліба війську дай, до школи дітей дай, а як прийде трудна хвиля, то вони кажуть: І пораду нам хлопе дай, що робити в політиці! А на шож ми вас до шкіл посилали?!" — Сі короткі, але правдиві слова селянина характеризують українські політичні партії на цілій Україні лучше ніж се моглаби зробити ціла книжка. Подібна сцена відігралася на однім з засідань Національної Ради в Станиславові.

**) Гл. його надзвичайно цікаву і сміли але не всюди ясну теорію, тійже „Хліборобській Україні" є також замітна праця Тимофієва, доброго й помислового фінансіста з Великої України, котрий тепер перебуває в Злучених Державах Північної Америки.

***) І. Мазепа: „Большевизм і окупація України".

пить цілковите знищення теперішної культури, получене з неможливістю її відбудови на проголошених нових засадах, — остане та праця на мою думку тільки спізненою теорією, котра світитиме як взірець праці одної з дуже бистрих голов, яких сучасна Европа не має богато. Думки Липинського як монархіста можуть бути скомбіновані — хоч як се дивно виглядає — з найлівійшим соціялістичним большевизмом. Подібне диво прочував уже великий учений Антін Менґер, покійний цісарський радник, що свою дорогу, ціле життя збирану бібліотеку подарував перед смертю робітничій клясі. Словом — з дивно глибокої праці Липинського може богато навчитися і розумний монархіст і розумний большевик.

До дуже цінних праці треба зачислити ще книжечку проф. С. Рудницького „До основ українського націоналізму", 1923, 162 сторін. В тій праці ясно представлені причини того, чому українська інтеліґенція не могла виконати свого завдання.

Цінний по свому також твір Мазепи. Він цінний своєю працею, своїми цифрами й фактами, своїми витягами з протоколів партій і т. д. Але найбільша його вартість полягає на чімсь зовсім ориґінальнім: автор доказав у своїм творі якраз те, чого не хотів доказати, а саме він на мою думку доказав, що Україна в сучасній революції мала вже обєктивні услівя для витворення самостійної державности на підставі матеріялістичного розуміння історії. Автор опирається м. и. на праці Порша „Робітництво України", печатаній у 10, 11 і 12 книжці „Укр. Наук. Товариства в Київі". В тій праці сказано, що в р. 1902 у великих промислових предприємствах Московщини працювало 43% всего її промислового робітництва, на Україні 31.8%, в Польщі 29.6%, на Литві 7.1%. Навівши сі цифри, додає від себе: (Україна, до того часу) „мертвий, чисто хліборобський край став перетворюватися в густу сітку промислових центрів. Заводи в Катеринославі, Одесі, Миколаєві й инших містах росли з чисто американською скорістю... Без сумніву, скількість (промислового робітництва) до вибуху революції зросла ще більше."

Не підлягає сумніву, що для будови держави в революційнім часі найважнійша була кляса промислового робітництва з двох причини: 1) бо її було найлекше з'орґанізувати вже тому, що вона з природи річи знаходиться при купі, 2) бо вона займає культурніщі центри (навіть тоді, коли фабрики є й поза містами).

Колиж так, то чому Польща й навіть Литва могли стати самостійними державами, хоч мали менше (Литва далеко менше) робітництва ніж Україна, а наша Україна не могла? Притім рішучо не можна сказати, що про будову поль-

ської держави не дбало її робітництво. Хто знає, як польське робітництво боролося навіть за посідання Львова, котрий не є в Польщі, той не скаже сього. Значить — тут співрішали також инші чинники. Не можна також звалювати вини на „малу грамотність серед промислових робітників на Україні", бо дуже більшої грамотности не було й між польськими робітниками, а між литовськими вже певно ні. Не можна жалуватися й на те, що робітництво на Україні було чуже, бо чужого в нім тільки 16% тай з тих чужих около 30% було не-Москалів. Зі **всего** пролетаріяту на Україні становлять Українці 73%, значить ¾, а з промислового коло 50%. А море сел кругом них, було чисто українське. Коли приняти, що на Великій Україні було коло 500,000 душ української службової й ліберальних фахів інтеліґенції та півінтеліґенці. і коли на основі мобілізаційної практики приняти, що 16% кождого населення здібний до зброї, то з самої інтеліґенції й півінтеліґенції можна було мати 80-тисячну армію. Ні селянство Польщі, ні селянство Литви не було більш освідомлене від українського селянства. Отож в чім причина того, що якраз Українці не обстояли в часі революції своєї держави?

Річ ясна, що тих причин було більше. Я назвавби такі головні причини: 1) Великий простір України, 2) Недостача помочі від чужих держав (яку мали нпр. Польща і Литва), 3) Непотрібний страх перед антантою, котрий не дупустив до того, щоби в українські армії принято визначних німецьких ґенералів (говорили нпр., що можна було одержати навіть Макензена, але кілько в тім правди, не знаю; на всякий випадок дуже визначні сили було можна напевно одержати, якби не страх, що на те скаже антанта?), 4) Тактичні помилки у змаганнях опанувати Київ, замісць Одесу й Миколаїв, через котрі можна було мати доступ до світа, 5) множество партій, з котрих ні одна не мали ні ясної теорії, ні практичної програми, 6) З'уживання сил поодиноких партій не так на орґанізовання й освідомлювання народа, як на поборювання себе. Сього не можна вложити **виключно** в вину провідників, бо се **виросло** на тлі невольництва **цілої** нації. Невольники скрізь незгідні й на цілім світі ненавидяться між собою. Про причини сього требаб окремої студії. Тут зазначу тільки погляд, що в основі такої психіки невольничих націй і племен лежить спадок (традиція) взаїмного жалю до себе, що не помогли собі взаїмно в виборенню волі і долі. Провідникам можна тільки те закинути, що теоретично не освідомили собі причин тої взаїмної ненависти, через що **не могли відповідно** протиділати тій взаїмній ненависти. 7) Ділало також **дешо** з того, що підчеркує Шаповал у своїй статті в календари радикальної партії „Громада" на 1924 рік (справа опано-

вання культури й техніки чужинцями на нашій землі). Одначе ся причина, на мою думку, не ділала ще так сильно, як думає про се Шаповал. Про сю справу требаб докладнійше написати. 8) Недостача постійного звязку між інтеліґенцією й народом. Загал інтеліґенції, що виріс за часів абсолютизму, взагалі не вмів працювати публично, а ті, що вже були в підпольних партіях, уміли тільки конспірувати, а до пропаґанди й орґанізації на ширшу міру не мали ще практики. Очевидно, були й там одиниці, котрі вміли робити публичну роботу, але вони зникали на тих великих просторах. І навіть вони не мали з чим іти до того народа, бо, як сказано, ні одна партія не мала вироблені ясної теорії, приноровленої до **українського** народа, що уможливляло масові повстання проти власної держави.

В переднім слові до своєї праці пише Мазепа: „В українськім громадянстві поширений погляд, що **всі** недостачі і неудачі в сучасній боротьбі за українську державність мають причиною виключно помилки окремих політичних ґруп або навіть окремих осіб. Такий погляд є цілком помилковий. Він оснований на ідеалістичному розумінню подій і фактів".

На мою думку такий погляд цілком не є „поширений" і тому нема потреби воювати з ним. Навіть від простих салдатів чув я нераз такі слова: „Кажуть, що всім иншим чужі помагають, а нам ні. Коби нам хоч чужі не робили шкоди війною, то ми обійшлисяб і без їх помочі. І коби наші не сварилися".

Навіть у простім народі було розуміння **ріжних** причин наших невдач. Що найбільше впадала в очі та причина, яку Мазепа називає „поширеним поглядом", се річ природна. Ту причину можна розмірно скоро й основно усунути. Яким способом? Передовсім треба зробити докладний інвентар того, що ми мали й маємо в сім великім часі, як робить кождий розумний господар у своїм господарстві. Такий інвентар можна зробити не зараз, тільки по цілім ряді підготовчих робіт, до яких в першій мірі належать **спомини.** Всі провідники вичислених вище партій мають обовязок написати свої особисті, правдиві спомини, в котрих повинні освітити правдиво всі ділаючі особи. Щойно тоді покажеться, як богато було пустих імен, як мало хто знав, чого він хоче і чого хоче його партія, як майже усім руководила — утопія.... Було її досить і в російськім большевизмі, але се був рух племени, котре 1) передтим уже було державне, 2) мало куди подаватися в разі невдач. Українці мали далеко гірше становище і ще до того всего ні одна з їх політичних орґанізацій не мала властиво ніякої теорії, ні — що ще гірше — навіть відваги поставити **свою** теорію.

Освітім се бодай тепер, бо час на часі не стоїть і знов можуть нас заскочити великі події — навіть без науки з недавної історії. Нехай кождий з нас і кождий наш стан причиниться бодай матеріяльно до того, щоб була можність освітити зі всіх боків велику руїну на котрій мусить бути побудована нова господарка. Не забуваймо розумних слів Драгоманова: „Історія тому нікого не вчить, що дуже запізно дають її людям".

Вінніпеґ, в осени, 1923 р.

Тогож автора:

ВИЙШЛИ ОКРЕМИМИ КНИЖКАМИ Й БРОШУРАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:

I.

ОРИГІНАЛЬНІ ПРАЦІ:

1. **Що то є суспільні кляси,** боротьба кляс, пролєтаріят, буржуазія, капіталізм і орґанізація. (4 видання, І-ше вид. 1906).
2. **Про Івана Франка.** Вид. „Громадського Голосу".
3. **Суд Олекси Довбуша** й инші оповідання.
4. **Про карпатських опришків.** (Розвідка).
5. **Про вшехполяків, їх історію,** теорію й таємну орґанізацію.
6. **Що то є нарід або нація.**
7. **Як називається наш Рідний Край і нарід.**
8. **Формальні проблєми української державности** (герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги).
9. **За що боремося.** (Популярний нарис устрою України).
10. **Корупція в державнім життю.**
11. **По перших виборах** на підставі загального виборчого права. (Огляд сил галицьких партій).
12. **Про політичні партії.**
13. **Військо й політика.**
14. **Студентство й політика.**
15. **З крівавого шляху У. С. С.**
16. **Слідами Українських Січових Стрільців.**
17. **Над Золотою Липою.** (В таборах У. С. С.),
18. **Огні Срібної Землі.** (Історичне оповідання з часів національно-релігійної боротьби в Карпатській Україні, на Спижу).
19. **Про старі памятки Поділля. До Бакоти.** (Враження з подорожі до українських Помпеїв).
20. **Українська Султанка Роксоляна.** (Інформаційна розвідка).
21. **Князь Ярослав Осмомисл.** Українська історична повість з 12. століття в 2 томах. Видання „Просвіти".
22. **Ескізи зі школи життя.** Раб, хам, дурень. (Сатири).
23. **Про українські повстання.** Соколовський і сусідні ґрупи.
24. **Розмова в Ільліз-Кіоску** про державні справи. З Великої України Леґенди Сходу. (Політична сатира).
25. **Рік на Великій Україні. Спомини з революції.**
26. **Святиня Мормонів,** опис з подорожі по Канаді.
27. **На Спокійнім Океані,** враження з подорожі.
28. **До історії революційного часу на Україні.**

II.

ПЕРЕРІБКИ Й ПЕРЕКЛАДИ.

29. **Революційний катехізм** (Бакуніна).
30. **Новомальтузіянська теорія.**
31. **Ґотама Будда.**
32. **Іван Жижка.** (Образки з гуситських воєн Ленава—з розвідкою).
33. **Казка про державу. (Сатира).**

III.

ПРАЦІ ПИСАНІ СПІЛЬНО З ИНШИМИ АВТОРАМИ:

34. **Хроніка руху української академічної молоді у Львові.** (Писано з Ол. Охримовичем).
35. **Як писати мемуари.** Пояснення і практичні вказівки. (Писане з Ів. Кревецьким). Два видання.